

Мірскі замак і вырабы Свержанскай фаянсавай мануфактуры

Фаянсавая мануфактура ў мястэчку Новы Свержань, якая ў пісьмовых крыніцах звычайна называецца “фарфурная”, была заснавана ў 1742 г. Міхалам Казімірам Радзівілам (1702 – 1762) і з’яўлялася другой па ліку ў Рэчы Паспалітай пасля фаянсавай мануфактуры ў Белай, што належала Ганне Радзівіл (1676 – 1746), маці Міхала Казіміра. Паводле дакументаў, князь паслаў двух сваіх падданных з Міра – Яна Крупуса і Мацея Кручкоўскага – на фаянсавую фабрыку ў Белай (польск. Бяла-Падляска, цяпер горад у Люблінскім ваяв., Рэспубліка Польшча) для набывання імі новых прафесійных ведаў і навыкаў. Сваё навучанне яны скончылі ў жніўні 1741 г. Па вяртанні майстры разам з мясцовым ганчаром Янам Граймовічам прыступілі да арганізацыі фаянсавай мануфактуры ў Свержані. У красавіку 1742 г. прадпрыемства выпусціла першую прадукцыю. Фарфурня праіснавала не менш за 20 гадоў і спыніла сваю дзейнасць у 1764 г.¹

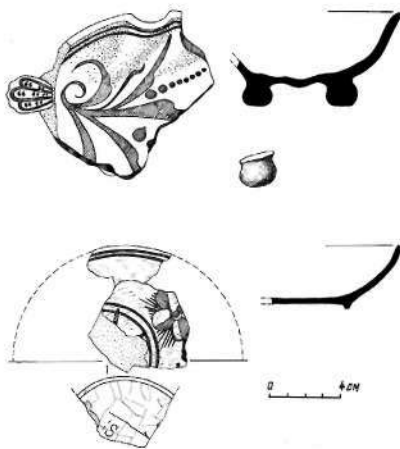
Першыя вырабы Свержанскай фаянсавай мануфактуры былі выяўлены і ідэнтыфікаваны як прадукцыя асобнай мануфактуры менавіта ў Мірскім замку падчас раскопак у 1984 г.² Калекцыя складалася з 150 фрагментаў фаянсавага сталовага посуду XVIII ст., якія маюць аднолькавыя тэхналагічныя, тыпалагічныя і стылістычныя характарыстыкі: фармовачная маса дастаткова добра ачышчана, чарапок светлага крэмавага колеру, вырабы з усіх бакоў пакрыты шчыльным слоем бе-

¹ Ганецкая І. Свержанская фаянсавая мануфактура XVIII ст. // Беларускі гістарычны часопіс, 2004. № 12. – С. 36–44.

² Ганецкая І.В. Производство майолики и фаянса на Беларуси XII–XVIII вв. // Автореферат дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. – Минск, 1993. – С. 17–18.

Іл. 1. Талеркі з раскопак
Мірскага замка 1984 г.

Іл. 2. Фаянсавыя вырабы з раскопак
Мірскага замка: 1 – сасудзік у выглядзе
лістка; сподачак з кляймом на допцы.

лай эмали, малюнак нанесены па сырой эмали. Пераважная большасць сасудаў размалявана кобальтам, некалькі маюць паліхромны роспіс вогнетрывалымі фарбамі.

Археалагічны збор прадстаўлены талеркамі, міскамі, супніцамі, накрыўкамі, кубачкамі, кувалкамі, сподачкамі.

Некаторыя сасуды захаваліся ў поўнай форме і паддаюцца рэканструкцыі: талеркі, сасудзік у форме ўвагнутага дубовага ліста на трох ножках-шарыках з невялікай петлепадобнай ручкай (Іл. 2: 1), міска, сподачак, накрыўка ад тэрыны.

Талеркі круглыя, маюць роўны край і плоскае дно (Іл. 1). Па ўнутранай паверхні борцік пазначаны выразным выступам. Дыяметры талерак 22–24 см, вышыня 3,5 і 4 см, шырыня борцікаў 3,5; 4; 4,2 см. Арнамент размяшчаецца на дне талеркі або па ўсёй паверхні. Найбольш характэрны вертыкальныя раслінныя кампазіцыі. Сустрэнаеца і канцэнтрычны арнамент.

Адна талерка, ідэнтычная вышэй апісаным па якасці і форме, прадстаўляе роспіс – краявід з архітэктурнымі

Іл. 3. Міска з кляймом Свержанскай мануфактуры (знойдзена ў Нясвіжы).

Іл. 4. Тарына з кляймам (знойдзена ў Нясвіжы).

матывамі, у малюнку якога выкарыстаны апроч сіняга таксама фіялетава, зялёны і жоўты колеры (Іл. 1:3).

Сподачак (Іл. 2:2) на невялікай кальцавой ножцы, упрыгожаны канцэнтрычным раслінным арнамантам, зробленым кобальтам. Найбольшая адметнасць і каштоўнасць гэтага сподка ў тым, што на яго донцы з адваротнага боку кобальтам напісана літара “S” з дзвюма рысачкамі перад ёю і гарызантальнай лініяй уверсе. Гэта было першае сведчанне таго, што на некаторыя вырабы Свержанскай мануфактуры ставілі

Іл. 5. Фрагмент кляйма на донцы сподачка (знойдзены ў Нясвіжы).

клеймы. А гэта, у сваю чаргу, найважнейшая прыкмета для ідэнтыфікацыі прадукцыі мануфактуры. Сасуд мае страты, таму на донцы захавалася толькі адна літара. Праз 20 гадоў у Нясвіжы былі знойдзены міскі і сподкі і іншае начынне, якое характарызуецца тымі ж тэхналагічнымі, тыпалагічнымі і стылістычнымі рысамі, з поўнымі клеймамі³ – “S m”, якія прадстаўляюць першыя літары назвы – Свержанская мануфактура (Іл. 3, 4, 5). Дзве гэтыя літары таксама напісаны ад рукі, кобальтам, перад імі пастаўлены па дзве рысачкі, а ўверсе – тонкая прамая лінія. Нясвіжская знаходка канчаткова і беспаваротна пацвердзіла свержанскае паходжанне мірскай калекцыі і паставіла тлустую кропку ў вырашэнні праблемы ідэнтыфікацыі свержанскіх вырабаў.⁴ Аналагічны матэрыял знойдзены ў шмат якіх іншых гарадах і замках Беларусі: Нясвіж і Нясвіжскі замак, Мсціслаў, Віцебск, Навагрудак, Мазыр, Глускі замак. На самой справе, геаграфія распаўсюджання свержанскай прадукцыі нашмат шырэй.

Якім чынам можна выкарыстаць радзівілаўскі фаянс у музейнай экспазіцыі Мірскага замка?

У цэлым асартымент прадукцыі Свержанскай фаянсавай мануфактуры можна падзяліць на чатыры асноўныя групы, кожная з якіх у пэўным сэнсе характарызуе розныя аспекты паўсядзённага жыцця ў замку: сталовы і кухонны посуд, дэкаратыўная кераміка, санітарна-гігіенічная кераміка, пячная кафля.

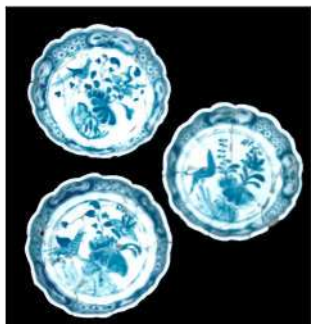
З распаўсюджаннем фаянсавага посуду ў XVIII ст. адкрылася новая эпоха ў функцыянальным выкарыстанні керамічных вырабаў з эмалевым пакрыццём. Раней кераміка

³ Ганецкая І., Каваленка Д. Калекцыя фаянсу XVIII ст. з раскопак у Нясвіжы // *Навука і інновацыі*. Выданне Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, 2004. № 11 (21). – С. 38–41.

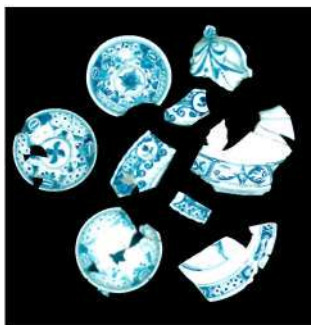
⁴ Ганецкая І. Праблема ідэнтыфікацыі вырабаў свержанскай фаянсавай мануфактуры // *Праблемы ідэнтыфікацыі мастацкай спадчыны Нясвіжа ў агульнаеўрапейскім кантэксце культуры*. – Мінск, 2004. – С. 67–73.

Іл. 6. Сподачак з раскопак у Нясвіжы.

Іл. 7. Фаянсавыя міскі з раскопак у Нясвіжы.

Іл. 8. Сталовы посуд свержанскай работы.

з эмалямі служыла выключна як дэкаратыўны аб'ект. Фаянсавы ж посуд выкарыстоўвалі найперш утылітарна – для патрэб харчавання. Гэта бачым і на прыкладзе прадукцыі Свержанскай мануфактуры: асноўная маса вырабаў прызначалася для кухні і сталовай. У інвентары замка 1778 г. згадваюцца наступныя памяшканні, дзе фаянсавы посуд мог выкарыстацца: кухня, 2 крэдэнсы (буфеты), а таксама сталовы пакой і сталовая ізба⁵. Пры гэтым неабавязкова абмяжоўвацца толькі асартыментам з археалагічнай калекцыі Мірскага замка, такія ж сасуды пастаўляліся і ў Нясвіжскі замак, і ў іншыя рэзідэнцыі (Іл. 6, 7, 8).

Назвы посуду нярэдка ўказваюць на стравы і прадукты, якія былі на сталае: суп, салаты, масла, паштэты, малако. Прадстаўлены разнастайныя прыправы: цукар, соль, аліўкавы алей, муштарда, воцат. На дэсерт маглі падаваць садавіну, у тым ліку лімоны, канфіцюр, печыва, шакалад. Часта згадваюцца сасуды і збаночки для напоеў, як алкагольных, так і безалкагольных.

Надзвычай развіты асартымент сталавага посуду сведчыць пра тое, што ў гэты час ужо сфарміраваўся

якасна новы этыкет спажывання ежы, вельмі знаёмы сучаснаму чалавеку. На стол ежу ўжо падавалі не з кухні непасрэдна, а праз буфет, дзе захоўваўся сталовы посуд і куды, паводле дакументаў, пастаўлялі пэўную частку свержанскіх вырабаў⁶. У Інвентары 1778 г. указваецца: “za kredensem sala stolowa”⁷.

Спецыяльны посуд вырабляўся для захоўвання прадуктаў у невялікіх колькасцях: гаршкі і слоікі розных аб’ёмаў з накрыўкамі і без, штофы. Іх можна было ўбачыць у буфетах і на кухнях. “Галовы цукру” распілоўвалі на маленькія кавалачкі, якія ўзважвалі на шалях, чашачкі якіх таксама былі фаянсавымі. Некаторыя напоі трэба было ўжываць ахалоджанымі, для гэтага на сталы ў спецыяльных падстаўках прыносілі лёд.

Для рэдкіх страў прызначаліся міскі або чары з накрыўкамі. Пэўныя стравы маглі падаваць на стол таксама парцыённа ў маленькіх гаршочках. Закускі размяшчалі на пльгкіх блюдах (вялікія талеркі) рознай формы. Некаторыя сасуды прызначаліся спецыяльна для нейкага прадукту ці стравы: салатніцы (маглі быць глыбокімі і мелкімі), маслэнкі, сальнічкі, цукарніцы, місы для печыва, талеркі і міскі для садавіны. Напоі на стале стаялі не толькі ў шклянках, але і ў фаянсавых збанках (малако, кава) ды штофіках (піва, віно). Гарбату заварвалі ў імбрычках. Гарбату, каву, гарачы шакалад падавалі таксама ў спецыяльных “місачках”, адкуль чэрпаліся фаянсавымі конейкамі (спецыяльнымі для кожнага напою).

Наяўнасць талерак вялікага дыяметру і даволі глыбокіх, як гэта было ў XVI–XVII стст., сярэдніх ды маленькіх указвае на тое, што за сталом у гэты час карысталіся не толькі

⁵ Mikulski W., Zawadzki J. Opisy zamków białoruskich z inventarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Warszawa, 1999. – S. 47, 48, 49, 51.

⁶ AGAD. AR. Dz. XIX. Św-2. S. 7; Św-9. – S. 103–107.

⁷ Mikulski W., Zawadzki J., opus cit. – S. 51.

агульнымі талеркамі, але і індывідуальнымі. Гэта значыць, што стравы непасрэдна бралі не адразу з агульнай талеркі, а спачатку ежу перакладвалі на індывідуальную талерку і елі ўжо з яе. Для розных страў прадпісвалася карыстацца рознымі талеркамі і іншымі відамі сталовага начыння, пра што сведчыць, у прыватнасці, наяўнасць глыбокіх, сярэдніх і мелкіх талерчак у індывідуальным наборы. Суп, напрыклад, налівалі з агульнага сасуда ў чаркі маленькія з вушкамі ці без іх. Гарачыя стравы падавалі на стол у спецыяльных пасудзінах – тэрынах, талеркі ці паўміскі з карнізікамі пад накрыўкі, каб ежа не астывала. Для індывідуальнага карыстання прызначаліся таксама і камплекты сталовых прыбораў: лыжак, відэльцаў, нажоў, лыжачак для кавы і гарбаты. Тронкі для іх іншым разам рабілі фаянсавымі – на “фарфурні”. Пітныя сасуды адрозніваліся паводле напояў, якія з іх пілі: спецыяльна вырабляліся кубачкі ці філіжанкі для кавы і гарбаты, кубачкі для гарэлкі, кубкі і куфлі для піва. Філіжанкі для кавы і гарбаты падавалі на сподачках. Сподачкі маглі мець прыгожа аформлення плоскія ручкі.

Дэкаратыўная кераміка свержанскай вытворчасці была вельмі разнастайнай і служыла як для аздаблення інтэр’ера, так і для садоў і паркаў.

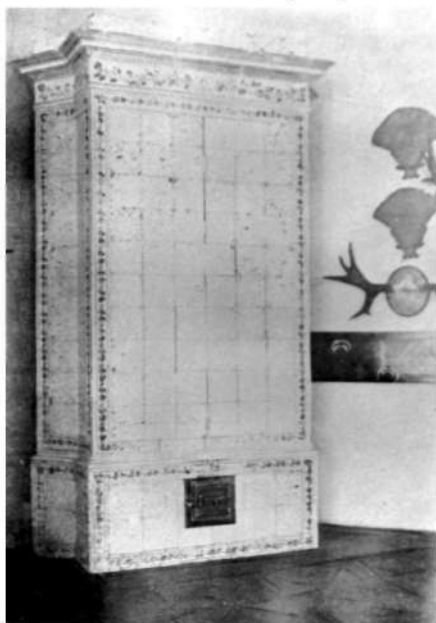
Найперш сам накрыты стол павінны быў мець эстэтычны выгляд. Для гэтага часта выкарыстоўвалі не разрозненыя пасудзіны, але цэлыя сервізы, аформленыя ў адным стылі (сталовыя, для кавы, для гарбаты), якія маглі налічваць да 100 рэчаў. У склад сервізаў уваходзілі не толькі сасуды, але і фігуркі лебедзяў, казакоў і казачак, якія расставляліся па стала паміж пасудзінамі. Асвятляцца сталовая магла фаянсавымі ліхтарамі свержанскай работы.

Інтэр’еры пакояў упрыгожвалі фаянсавыя талеркі з распісамі, якія віселі на сценах або стаялі на спецыяльных горках. Для кветак прызначаліся “збаночки” розных

форм і памераў. Абавязковым атрыбутам інтэр'ера XVIII ст. з'яўляліся вялікія вазы. Яны былі круглыя і складаных барочных форм. На камінах стаялі вазы з накрыўкамі ў кітайскім стылі. Вырабляліся таксама фаянсавыя рамы для люстэркаў, што віселі на сценах пакояў замка. У замкавых капліцах выкарыстоўваліся фігуркі святых (напрыклад, Яна Непамука) і распяці ("гробкі для круцыфікса", як нам падаецца, маюцца на ўвазе абразы з евангельскімі сюжэтамі, прадугледжаныя для разважання падчас набажэнства крыжовага шляху). У нявіжскай бібліятэцы стаялі фаянсавыя бюсты антычных філосафаў і айцоў касцёла, вядомыя па архіўных фотаздымках. Нешта падобнае магло быць і ў кабінце Мірскага замка, які згадваецца ў інвентары 1778 г.⁸. Пры пісанні карысталіся фаянсавымі чарнільніцамі, якія таксама выраблялі ў Свержані.

Ну, і канечне, пакоі Мірскага замка не толькі ўпрыгожвалі, але і ацяплялі печы і каміны са свержанскай кафлі. Кафля выпускалася цэлымі наборамі для печы: белыя, вішнёвыя і зялёныя, з роспісам і без (Іл. 9). У архіве мануфактуры ёсць звесткі, што 19 верасня 1754 г. у Мірскі замак пачалі пастаўляць

Іл. 9. Ацяпляльная печ са свержанскай кафлі з роспісам.

⁸ Mikulski W., Zawadzki J., opus cit. – S. 49.

печы: 5 вялікіх і 11 малых⁹. Інвентар 1778 г., напрыклад, кажа пра “piec okragły z kafel białych”¹⁰.

Для двара і паркаў прызначаліся такія дэкаратыўныя рэчы, як ліхтары (вялікія, сярэднія і малыя), а таксама садовае начынне для высадкі раслін рознага гатунку, магчыма, і фаянсавая скульптура.

Пералік санітарна-гігіенічных і медыцынскіх фаянсавых вырабаў дазваляе характарызаваць адпаведны аспект жыцця людзей у замку. Для індывідуальнага туалету прызначаліся спецыяльныя ванны для мыцця і місы для ўмывання, якія называліся мядніцамі, да іх прыкладаліся наліўкі – збаночки асаблівай формы. Усё начынне для гігіены ставілася і клалася на спецыяльныя фаянсавыя падстаўкі – тацы. Місы для мыцця маглі быць меншымі і большымі, круглымі або ў форме ракавіны. Для галення спецыяльна вырабляліся цырульніцкія міскі, якія адрозніваліся ад звычайных па сваёй форме – з аднаго боку быў зроблены выраз, каб сасуд шчыльней прылягаў да шыі. Згадваецца таксама такі від санітарна-гігіенічных вырабаў, як начныя гаршкі або “урынаты”, прычым асобна мужчынскія і жаночыя (“белагалоўскія”). У аптэкарскіх пушках, ампулках, слоіках розных аб’ёмаў пад накрыўкамі захоўвалі розныя мазі, настоі, адвары і касметычныя сродкі. Да санітарна-гігіенічных рэчаў трэба аднесці мядніцы для мыцця посуду і паласкання філіжанак, а таксама прас для сушэння (як вядома, фаянс – добры вогнетрывалы матэрыял).

З XVII ст. у Беларусі пашыраецца мода нюхаць і курьць тытунь. Гэта знайшло адлюстраванне і ў наменклатуры вырабаў Сержанскай фарфурні: спецыяльныя талеркі і пушкі для тытуню, табакеркі, люлькі “для табакі”, люлькі доўгія галандскія.

⁹ AGAD. AR. Dz. XIX. Sw-9. – S. 101–102.

¹⁰ Mikulski W., Zawadzki J., opus cit. – S. 50.

Такім чынам, нават павярхоўны аналіз асартыменту вырабаў Сверханскай фаянсавай мануфактуры паказвае, што гэты пласт крыніц можа даць даволі шмат матэрыялу для паказу ладу і стылю жыцця ў замку ў сярэдзіне – другой палове XVIII ст. і можа быць выкарыстаны ў музейнай экспазіцыі Мірскага замка.